

A CIVIL TÁRSADALOMRÓL*

Gerő Márton: Arató András (és Jean L. Cohen) civil társadalommal foglalkozó munkáit – elsősorban a *Civil Society and Political Theory* című könyvet¹ – ma már egyértelműen a klasszikusok között tartjuk számon. A jóval korábban alkotó Alexis de Tocqueville, a kortársak között mondjuk Robert Putnam társadalmi tőkével (és részben civil társadalommal) vagy Robert Castells információs társadalommal foglalkozó munkáihoz mérhető jelentőségű munkáról van szó.

András és Jean civil társadalommal kapcsolatos munkáját a lengyel Szolidaritás ihlette: az autoriter körülmények között erőszakmentes eszközökkel jelentős mozgósítást, az életvilág demokratikus potenciáljának megőrzését, sőt előmozdítását és ezzel a rendszer demokratizálását is elősegítő mozgalomként egyfajta ideáltípusként szolgált a rendszerváltó mozgalmak demokrácia- és társadalomelméleti helyének meghatározásához.

A Szolidaritás azt az ígéretet hordozta, hogy autoriter körülmények között is lehet radikális változást elérni és radikálisan demokratizálni a habermasi értelemben vett rendszer (az állam és a gazdaság) szféráit. Ez a radikális, alulról szerveződő és erőszakmentes mozgalmi forma aztán valamelyest megjelent a többi rendszerváltó országban is a '80-as években. Hasonló mintázatok azonosíthatók a korábbi és későbbi demokratizálódási törekvésekben is.

Annak ellenére azonban, hogy az inspirációt a lengyel Szolidaritás jelentette, a civil társadalom elmélete általános elmélet, és legalábbis azzal az igényvel lép fel, hogy a hibrid rezsimok és a nyugati társadalmak kontextusában egyaránt alkalmazható.

András és Jean munkája egyrészt a habermasi társadalomelmülethez, másrészt a demokráciaelméletekhez köti a civil társadalom koncepcióját. Az elsővel kijelöli a civil társadalom helyét a Rendszer és az Életvilág között. A két nagy egység között az egyesületi szféra közvetít: mind a civil, mind a politikai társadalom (és a gazdasági társadalom) egyesületi szféra, előbbi azonban az életvilághoz közel, ahhoz hasonló szerveződési elvek mentén jön létre, míg a politikai társadalom a rendszer szerveződési elveiből, koordinációs mechanizmusaiából adaptál; ugyanak-

kor a politikai társadalom sokszor a civil társadalomból érkezik, lásd a magyar rendszerváltó pártok többségét vagy az LMP-t.

Ez egyrészt segít a civil társadalom helyének elméleti meghatározásában, a sokszor felsorolásszerű vagy konkrét szervezeti formák számbavétele helyett. Másrészt egyszerre teremti meg az elválasztást (a civil társadalom szereplői nem akarnak közhatalmat szerezni, a pártpolitikai aktorok igen), de a kapcsolódást is, és ebből az is következik, hogy míg a habermasi elmélet pesszimista, és a Rendszer és az Életvilág kapcsolatában az Életvilág rombolásának tendenciáit hangsúlyozza, addig az Arató–Cohen-elmélet azt állítja, hogy az Életvilág képes megvédeni magát – legalább részben –, és demokratizálni a Rendszert: radikálisan, ahogy a Szolidaritás Lengyelországban, vagy a liberális demokráciák esetében a reprezentatív demokráciából fakadó demokratikus deficit kitöltésével. Azaz a civil társadalom egy konstans redemokratizálási folyamat fő mozgatórugója (is lehetne).

Abban is egyedi volt ez az elméleti kísérlet, hogy nem kizárólag a nyugati fogalmi apparátust használta, és nem, mondjuk, az új társadalmi mozgalmak elméletét alkalmazta a Szolidaritásra, hanem fordítva, a nyugati demokráciákban kereste meg a közép-európai inspirációjú civil társadalom-koncepció helyét a szervezett civil társadalom és a társadalmi mozgalmak bevonásával. A nyugati mozgalmakutatás az elmúlt 10 évben jutott el oda, hogy a két elméleti hagyományt együtt kellene kezelni.

Az 1990-es években aztán a civil társadalom koncepciója intézményesült, de veszített is a jelentőségéből. Úgy tűnt, hogy a demokráciáért vívott harc eldőlt. A 2010-es években újra egyre fontosabbá vált, és ekkor vált világossá, hogy amikor a demokrácia a tét, akkor a civil társadalom szervezetei valahogy sokkal fontosabbá válnak, hiszen hozzáférést jelentenek a társadalom mélyrétegeihez is. Éppen ezért a populisták mozgalmak és pártok – amelyek egyrészt gyökerezhetnek a civil társadalomban, másrészt megszervezhetik a civil társadalom egyes szegmenseit – igyekeznek elfoglalni és a saját képükre alakítani azt. Ez azt jelenti, hogy arra törekednek, hogy látszólag hasonló, de a civil társadalom pluralizmusát nélkü-

* Köszönjük Póhóányi Lászlónak, hogy a 2025. május 15-én elhangzott kerekasztal-beszélgetés felvételének leiratát átnevezte. A nyers szöveget a beszélgetésben résztvevők javításai után Gerő Márton szerkesztette és látta el végjegyzetekkel. Ezt a munkát a „Civil társadalom és demokrácia? – A magyarországi civil társadalom harminc éve” című Bolyai János Ösztöndíjprogram (BO/00598/23) támogatta.

löző egyesületi szférát hozzanak létre. Ez a törekvés pedig a civil társadalom plurális szegmenseivel való konfliktushoz vezet, amelyben utóbbiak ellenséggént jelennek meg. Éppen ezért az utóbbi években András és Jean újra a civil társadalommal kezdett el foglalkozni, hiszen az új tendenciák új elméletalkotási feladatot is jelentenek.

A továbbiakban a civil társadalom elméleti és gyakorlati megközelítéseinek lehetőségeiről, hagyományairól, elmúlt 30 éves történetéről beszélgetünk Arapovics Máriával, Vajda Rózával, Greskovits Bélával és Nizák Péterrel.

Az első kérdésem tulajdonképpen egy nagyívű kérdés lenne: talán arról mondjatok néhány szót, hogy hogyan változott meg a gondolkodásunk a civil társadalomról az elmúlt 30-40 évben. Mit gondoltok, mennyire relevánsak azok az elméletek, amelyek ebben a nagyon fontos szakaszban születtek?

Arapovics Mária: Először is szeretettel köszöntök mindenkit! Igen megtisztelő számomra, hogy itt lehetek egy asztalnál azokkal, akiknek az elméletét tanítjuk már elég régóta itt az egyetemen. Egy személyes dologgal kezdem: amikor leültem, akkor felismertem, hogy már megint én leszek az első, aki szerepelni fog, hiszen Arapovics Máriaként egész életemben mindig én voltam az első felelő, és minden órára készülnöm kellett, mert mindig nálam nyílt ki a napló. Valószínűleg ez vezetett oda, hogy itt vagyok az ELTE-n, és amikor Marci névsorban olvasta föl a neveket, láttam, hogy megint ebben a helyzetben vagyok. De szerencsére most nem az osztályfogászaton ülünk! Viszont nagyon hálás vagyok, Marci, mert gyakorlatilag összefoglaltad azt az elméletet, amivel foglalkozunk a civil társadalomról szóló diskurzus során. Ezért egy picit visszább mennék időben, hiszen örülök, hogy itt ül Nizák Péter is az asztalnál, akivel a témáról évtizedekkel ezelőtt is gondolkodtunk. Gyakorlatilag a '90-es évek derekán, amikor én még hallgatói képviselő voltam, és arra törekedtünk, hogy megújítsuk, demokratikussá tegyük az egyetemet és a hallgatói képviseletet hallgatói oldalról, akkor sokan foglalkoztunk azzal, hogy mit is jelent az érdekképviselet, a demokrácia, és hogyan kell civil módon szervezkedni.

Akkor még tanárképző kar² is működött itt az ELTE-n, ahol egy civil szakértői csoporttal a Művelődésszervezés Tanszék keretében azt fogalmaztuk meg, hogy egyetemről ne kerüljön ki olyan diák, aki nem ismeri a civil társadalom fogalmát. Ekkor alkotunk meg egy adaptálható képzési programot, melynek *Civil társadalom és nonprofit szervezetek* volt a címe. Valahol így indult az én kapcsolódásom ahhoz, hogy meg kellene fogalmazni azt, hogy mit is jelent

a civil szféra, a civil társadalom, a civil étosz, a civil kurázi. Ma már talán ezek közül egy-egy kifejezést nem is nagyon szoktunk használni.

Egy átmeneti időszakban voltam egyetemista, még pont az a generáció vagyok, aki a rendszerváltás előtti, vagy -változás előtti, időkből is részese volt a társadalmi átalakulási folyamatoknak. Volt előttünk egy ábránd, hogy mit is kellene megvalósítani. Az, hogy ennek az aktív változásnak részese is voltam, az átfordult abba, hogy akkor hogyan tudjuk a demokratikus módszereket átadni másoknak. Emiatt meghatározó volt az, hogy milyen művekhez tudunk fordulni, milyen szakirodalmakat használhatunk. Nagyon fontos volt az, hogy a '90-es évektől már magyar nyelven is megfogalmazódott a civil társadalom gondolata, és egyre több külföldi tanulmány is megjelent itthon. Ezeket próbáltuk az ELTE-n mi is összegereblyézni. Ha szakaszokban gondolkodunk, volt ez a kezdeti szakasz, amikor mindenki nagy vágyakozással tekintett a demokratizálódási folyamatra. A „civil” egy teljesen pozitív szó volt. Nem volt más érzete, mint hogy ez egy pozitív, erős fogalom, és egy vágyott kifejezés is volt. Tulajdonképpen ezekben az évtizedekben vagy években még működött a szóhasználat is.

Aztán a 2000-es évek környékén már a profeszionalizálódás folyamatát éltük meg, ezért tértem ide vissza, a *Civil társadalom és nonprofit szervezetek* képzési programhoz. Akkoriban éreztük, hogy egyfajta infrastruktúra kialakult a civil társadalom mögött, a nonprofit szervezetek intézményesültek, és egyre jobban működni tudtak. Természetesen éreztük, hogy minden gyerekbetegséget magában hordozott a szervezetek alapítása és a jogszabályok kialakítása. Ez egy elég erős korszak volt. Ehhez képest igen nagy változást jelentettek a 2010-es évek, amikor egyszer csak minden fogalom máshogy csengett, más politikai narratívák jelentek meg, és a civil társadalomnak a fogalma már nem olyan pozitívan hangzott, mint korábban. Ebben a nyelv szerepét nagyon erősen kiemelném, magyarszakos is vagyok, rajtunk is múlik, hogy milyen nyelvet használunk, és hogy hagyjuk-e azt, hogy más szavakkal a politika befolyásolja a nyelvünket, vagy az idegen szavak használatával eltakarjuk azokat a kifejezéseket, amiket mi fontosnak tartunk. Az illiberális gondolkodás a 2014-es évektől kezdődően hozott egy nyelvi, érzelmi és egyéb fordulatot. Ekkor jelentek meg a „jó” és „rossz” civil szervezetek, „civil” és „álcivil” szervezetek kifejezések, amelyek mögött vagy volt valós tartalom vagy vélt tartalmak, és aztán sokan átvették ezeket a kifejezéseket.

Ez az a folyamat, amit mi a közösségi és civil tanulmányok mesterszakon a hallgatókkal végig szok-

tunk vizsgálni itt az ELTE Társadalomtudományi Karán. Meghatározó, hogy van mihez nyúlunk, hogy mindig dokumentáljuk is ezeket az időszakokat, kutassuk és megjelenítsük azt, ami van. Egyre kevesebb idő és lehetőség van az egyetemen belül is (például egy levelező kurzus keretén belül), mégis érdemes ezeket a diskurzusokat ébren tartani. Itt az egyetemen különösen. Emiatt kiemelkedően fontos az egyetem szabadsága is. Mindeközben azt is látnunk kell, hogy hogyan változott körülöttünk a világ, és hogy került át minden az online térbe. De én itt most lekerekítem, mert még sok folyamatról fogunk beszélni.

Greskovits Béla: Nagyon szépen köszönöm, hogy itt lehetek. Azzal akarom megtisztelni Andrást, hogy elmondanám, hogy szerintem melyek azok a területek, ahol elméletei frissek és továbbgondolásra érdemesek. És – itt kapcsolódva a Marci által fölvetett kérdéshez – hogyan, miben változott a gondolkodásunk mondjuk a '80-as, '90-es évek óta? Három területet látok: a civil társadalom viszonya az államhoz, a civil társadalom viszonya a demokráciához és a civil társadalom viszonya a politikai pártokhoz. Mind a három területhez hozzájárult András jelentősen. Kezdjük az állammal.

Annak idején a civil társadalom az állam ellenfeleként és kihívójaként működött. Jött a demokrácia tapasztalata, amikor a civil társadalom intézménysült, ami az Andrásnak az egyik komoly és elméletileg körüljárt felfedezése. Ebből adódik, hogy itt egy ciklikus fejlődésről van szó mozgalmi és intézménysült állapotok között, és a hazai és egyéb tapasztalatokat alapján a ciklus minden irányban újra kezdődhet.

Ami lehet jó, és lehet rossz. Az egyik kérdés, ami azonnal fölmerül: hogy kell ezt a ciklust elképzelni? Ez egy ingamozgás vagy egy trendvonal körüli ingadozás? Fázisokból áll, amikre magyarázatot kell keresni? A következő kérdés pedig az, hogy miért. Mik a motívumok? És itt mikromotívumokra is kéne gondolni Albert O. Hirschmann *Shifting Involvement* művének szellemében, de lehetnek makroszociológiai magyarázatok is. Az a legszerencsésebb, hogyha a makroszociológiát a mikromotívumokkal összekapcsolva tudjuk vizsgálni, itt rengeteg munka vár a kutatókra. Na most a következő, ugye két makroszociológiai elemzés is lehetséges. Tehát, miért van ingamozgás az állam és a civil társadalom viszonyában, mi magyarázza ezt? Itt két feszültségre érdemes gondolni, én legalábbis így gondolom tovább András elméletét. Az egyik a reprezentatív demokrácia és a participációs demokrácia közötti feszültség,

mondhatnám. Mi ennek a lényege? Ugye a reprezentációs demokrácia előnye, hogy megválaszolja a kérdést, kit képviselsz.

Ugyanakkor probléma, hogy a reprezentatív demokrácia lényegi eleme a politikai verseny, ezért nem adja meg a politikai közösséghez való tartozás teljes élményét az állampolgároknak. A részvételi demokrácia, illetve a civil társadalom viszont nem igazán jó annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy kit képviselsz. Ezért ez nagyon gyakran felvállalt képviselet. Például egy civil szervezet kinyilvánítja: képviselem a nőket, képviselem a szegényeket, és így tovább. Ami nagyon izgalmas, az, hogy a participációs demokrácia a demokrácia két inherens problémájára is választ ad. Az egyik, hogy egyetlen szavazatunk van csak. De lehet, hogy a politikai preferenciáink intenzívebbek másokénál, még sincs több szavazatunk. Hasonló problémát jelent, hogy csak négyévente szavazunk. Mármost akiknek a politikai preferenciái intenzívebbek, azok gyakran civil társadalmi tevékenységükkel szereznek érvényt a preferenciáiknak, és ez erősíti a politikai közösség élményét.

A harmadik a civil társadalom és a pártok közötti viszony, ami szintén nem mentes a feszültségektől. A pártok gyakran ragadozóként viszonyulnak a civil társadalmi környezethez. Láthattunk, ma is látunk olyan folyamatokat, hogy egy hatalmon lévő párt lényegében kannibalizálja a saját civil társadalmát, államosítással GONGO-kat³ teremt civil társadalmi szervezetekből. Erre nem egyszer a civilek teljes elszigetelődése a válasz, vagyis a civil szervezetek tiltakozása mindenféle feltételezés ellen, hogy nekik pártokhoz közük lehetne. Aztán lehetséges még két további kapcsolat. Az egyik, amivel szintén sokat foglalkozott András is, a politikai pártok által véghez vitt demobilizáció. A harmadik lehetőség egy boldog kapcsolat, szimbiózis, ami egy viszonylag új politikai kategória, a mozgalmi párt koncepciójában jelentkezik. És végül létezik egy antipolitikai harmadikutas utópia, amely szerint a civil társadalom valamilyen értelemben kontrollálja azt az elit politikát, amit a politikai pártok képviselnek és végrehajtanak.

Nizák Péter: Én kicsit más oldalról fogom megközelíteni a dolgokat, a gyakorlati szakember szempontjából, ugyanis valószínűleg azért kaptam meghívást, amit ezúton is nagyon köszönök, mert többekkel a teremben ülök közül én most elég nyomasztó CV-vel rendelkezem a magyar munkaerőpiacon. Ennek a jó oldala az, hogy végigkísérhettem a '90-es évek elejétől a civil társadalom-fejlesztő programokat. Mondjuk úgy; és hogy érdekes megnézni, ezek mit, milyen civil társadalomképet közvetítettek. Hogyan

érzékeltek ezt mondjuk a szervezetek vagy az emberek? Marcival azon viccelődtünk, hogy pont jókor van a konferencia, a közélet átláthatóságáról szóló, kedden 23 óra 58 perckor beadott törvényjavaslat azért jó, mert bemutatja, hogy ez nem az, amit gondoltunk, mert ez a közéleti viták kiiktatása. A „demokratikus közélet befolyásolására tett kísérletek” lenne pontosan a lényeg. Viszont néhány folyóiratról is vannak tapasztalataim, mint a *Civil Szemle*, amelyet azért is alapítottunk, hogy a civil társadalommal, nonprofit vagy civil szektorral kapcsolatos tanulmányokat, kutatásokat össze tudjuk gyűjteni.

Én kicsit leegyszerűsítettebb megállapításokat mondanék, amelyeket azért alapvetően igaznak érzek. Az egyik az, hogy ott folytassam, ahol Béla befejezte, hogy valóban én is úgy érzem, hogy a civil társadalom, mondjuk, úgy, mint politikai agenda vagy elérendő ideális társadalomkép jóval halványabb most, mint a '90-es évek elején vagy közepén volt Magyarországon, és jóval kevésbé szól ilyen értelemben szerintem a közélet arról, hogy, mondjuk, a civil társadalomtól várnánk a megváltást. Ha megnézzük, hogy ez miért is van, azon kívül, hogy milyen a politikai környezet, ha végignézzük a tudományos közélet vitáit, akkor azt látjuk, hogy a civil társadalom nem volt kiemelt téma. Most akkor finom vagyok. Én 2010-ből emlékszem egy vitára a *Politika-tudományi Szemlében*.⁴ Általában az a jellemző, hogy a civil szektorhoz vagy a civil társadalomhoz, a nonprofit szektorhoz kapcsolódó részterületekről beszélgettünk. Ilyen például a mozgalmakutatás, a részvételi demokrácia, a demokráciainnováció, az attitűdkutatások. Ezekben sokszor megjelenik, de úgy, mint civil társadalomról való gondolkodás, azért az nagyon nem volt szerintem jelen.

Ennek szintén nem tett jót szerintem, hogy az Európai Unió, illetve a nagy nemzetközi szervezetek civiltársadalom-definíciói is eléggé intézményközpontúak, hogy úgy mondjam, kicsit sablonosak. Ha megnézzük a magyar civil szektort – majd erről lesz később szó –, mondjuk a szabályozását, az is totálisan eklektikus, tehát hogy azért a '90-es vagy a 2000-es években sem volt nagyon erős a civil társadalom, még a törvényhozói oldalról is lehet látni, hogy most ez hogyan szabályozandó, illetve segítő, uram bocsá'. Szerintem a hatalom oldaláról a civilkép kérdése megoldódott 2010 után, látjuk, hogy ez milyen irányba megy.

Most jelen pillanatban azért teljesen pesszimista nem vagyok, de azt látni kell, hogy a civil társadalomról való gondolkodás olyan értelemben, mint a rendszerváltáskor vagy a '90-es évek elején, akár a tudományos közéletet, akár a civil szervezetek oldaláról nézzük, szerintem nem erős, vagy legalábbis én

úgy érzem, de lehet, hogy ezt nem tudom alátámasztani tudományos adatokkal. Ez inkább alanyi szociológiai megfigyelés, vagyis én így érzem. Egyébként a hallgatókra visszatérve, én vittem a civil társadalom fogalma, szerepe tantárgyat több évig itt az ELTE Társadalomtudományi Karon, és hát azért ez nehéz téma. Mindig csináltunk olyat, hogy előzetes beszélgetés nélkül mondják meg a hallgatók, hogy mi az, hogy civil társadalom, és láthatóan azért vannak ennek nehézségei, még úgy is, ha nem nyitom ki Pandora szelencéjét, hogy mi az, hogy civil szektor, mi az, hogy nonprofit szektor, mi az, hogy civil szervezet stb. Hogyha megnézik, még a tudományos publikációkban is sokszor szinonimaként használnak olyan fogalmakat, amelyek nem szinonimák, illetve teljesen tévesen használják ezeket.

Vajda Róza: Én Marci kollégájaként, kutatóként ülök itt, aki időnként bekapcsolódott olyan kutatásokba, amelyek a civil társadalom egy-egy szegmensével foglalkoztak. Én a nőjogi szférába láttam bele így időnként, és a roma civil társadalomnak az alakulásába több etapban, de átfogó képem nem biztos, hogy van róla. Mindenesetre ott kezdeném esetleg, ahol Péter abbahagyta, ennél a definíciós kérdésnél, hogy ugye a fókusz, tehát ami most a jelenből nézve igazán érdekesnek tűnik, az megváltozott, és látványos az, hogy a civil társadalom nemcsak a demokratikus, a demokratizáló folyamatokban játszik szerepet, hanem mondhatni bármiféle átmenetben, így az autokráciába futó átmenetben is. Tehát a jellemzői nem állandók, hanem a politikai szférához meg az államhoz való viszonyával, de kiemelten a politikai folyamattal magával függenek össze. És talán ebből a szempontból az András által használt ciklusnál mint metaforánál maradványos lehet az irány kérdése. Tehát hogy honnan merrefele megyünk, és a civil társadalomnak a mozgásterét és a jellegét ez is szabályozza, nemcsak a pillanatnyi állapot.

A közelmúltban végeztünk egy vizsgálatot Szikra Dorottya vezetésével, Neményi Marival és Fejős Annával. Az volt az eredeti ötlet, hogy a kormányközeli civil szférát térképezzük fel, de aztán kiterjesztettük a vizsgálatot: tágabban, egyrészt a nőjogi, másrészt a családügyi szervezetek egy részét tekintettük át. És ugye itt eleve előjön a definíciós kérdés: tehát úgy találtuk, amikor terveztük a kutatást, hogy érdemes kiterjesztett fogalommal megragadni azt a civil szférát, amelyre kíváncsiak vagyunk. Így a kötetünkben⁵ egy olyan koncepciót alkalmaztunk, amelybe a támogatottak és a támadottak egyaránt belefértek. Ezt több minden indokolta. Egyrészt a táborok belső differenciáltsága. Most itt gondolok kiemelten a kormány holdudvarára, ahol ugye a nagy

múltú szervezetek és a mostanában alapított GONGO-k, a mozgalmi jellegűek meg az intézményesültek egyaránt szerepelnek, és nagyon különböző még az is, hogy milyen támogatási struktúrákba vannak bevonva. Általában centralizált és közvetlen támogatásban részesülnek, de azon belül nagy különbségek vannak.

Az is érdekes, hogy mivel alapvetően interjúkutatás volt ez, a civil önképet is meg tudtuk vizsgálni. Tehát nemcsak a civil szerepek, hanem a civil önkép változásai is érdekelték bennünket. Persze nem lehet mindent készpénznek venni, amit mondanak, és nagyon különbözik a belső meg a külső értelmezés, azért mégis nagyon figyelemre méltó, hogy ezeknek a kormányt így vagy úgy támogató szervezeteknek mennyire különböző felfogásuk van a saját szerepükről.

A szócsőtől kezdve a kormány kritikusaig mindenféle hozzáállás szerepelt a válaszadóink körében. Nyilván a szócső több pénzt kap. Vannak különbségek, de attól még támogatóknak nevezhetők az alapjaiban egyetértő kritikusok is. Mindenesetre az interjúkból kibontakozva egy teljesen más narratíva jelent meg a civil társadalomról. Kérdés, hogy a különböző felfogások hogyan illeszkednek egymáshoz, összeépíthetők-e. A jelenből nézve, amit ez a perspektíva megenged, az egy kritikus újraértelmezése a történeseknek. Itt egy dologra szorítkoznék: arra, hogy tényleg van ez a különbség, hogy a '90-es évek elején optimistán néztünk a civil társadalomra, azt is elvárva, hogy egyébként az állam ezt nagyon fogja támogatni. Arra akarok kilyukadni, hogy nagyon ellentmondásos várakozások alapozták meg a civil társadalmat, és hogy talán el lehet mondani, hogy eleve korlátok közé volt szorítva. Egyszerre vártuk tőle, hogy legyen kritikus az állammal, bírálja, bizalmatlan legyen, ugyanakkor együttműködő is, az államot demokratizálni képes, amúgy meg szolgáltatásokat is pótoljon, tehát legyen a jobbkeze vagy a bal keze, javaslatokkal meg programalkotással segítse.

Ez egy nagyon-nagyon széles portfólió. Persze mondhatjuk, hogy lehet egyszerre bírálni meg befolyásolni, tehát különböző szerepeket játszani, csak hogy közben úgy alakult, hogy a nőjogi szférában létrejött egy túl szoros partneri viszony az állammal, amit tranzakciós működésnek szoktak nevezni. Ennek az egyik fontos oka a civil reprezentáció és a konzultációs mechanizmusok hiányossága, másik oka a forráshiány, ami állami, majd később más csatornába kényszerít. A következménye pedig az, hogy nagyjából elszigetelődött ez a civil társadalom, bázis nélkül maradt, illetve az, hogy elmosódott a határ a civil és az állami között. Sokszor személyes életpályákat nézve is azt látjuk, hogy valaki hol itt, hol ott

bukkan fel. Ennek nyilván vannak előnyei, például az, hogy aktuálisan jobban lehet érvényesíteni bizonyos ügyeket, érdekeket, de hosszú távon mégis kiszolgáltatott, nem ellenállóképessé civil társadalom jött létre. A roma civil szervezetek esete egészen más sztori, az viszont nagyon fontos szerintem, hogy ott sikerült már a kezdet kezdetén, az 1990-es évek elején drasztikusan elfojtani az autonóm szerveződéseket. Tehát ott az állami működés meg egyáltalán ez a kapcsolat az állammal másképp alakult, de most egyelőre befejezem.

Gerő Márton: Rozi kinyitotta Pandora szelencéjét, ami a következő kérdés lett volna: mit is értünk tulajdonképpen civil társadalmon? Az előbbieken magától értetődően használtuk ezt a fogalmat, de azért van 3-4 konfliktus, amin az ezzel foglalkozó kutatók és gyakorlati szakemberek és politikusok is rugóztak a különböző időszakokban. Az egyik jelenleg is akut kérdés, hogy mi van azokkal a szervezetekkel, amelyek nem egyértelműen demokratikus értékrendű szervezetek. Itt lehet gondolni az apolitikus szervezetekre is, meg lehet gondolni a kifejezetten antideмокratikus vagy sokszor a jobboldali populizmust támogató, hagyományörző, vallásos tekintélyelvű szervezetekre, hogy ezek most beletartoznak vagy nem tartoznak bele abba a körbe, amiről mi itt beszélgetünk. Mit kell velük kezdeni tulajdonképpen ebben a helyzetben? Ők hozzájárulhatnak-e a politikai rendszerek demokratizálódásához?

A másik az, ami a '90-es évek elején történt: a magyar civil társadalom is átment mozgalmiból a szervezett civil társadalomba. A kérdés itt az, hogy mi a viszony a formális és az informális szervezetek között. A beszélgetésben korábban a nonprofit kifejezés hangzott el, de az a központi kérdés, hogy a szervezett civil társadalom és a társadalmi mozgalmak között milyen a viszony. Melyik a fontos, melyik nem fontos, hol tudjuk a határokat meghúzni, mi a szerepe a mozgalmaknak, és milyen szerepe van a szervezett civil társadalomnak, ez szintén fontos.

A harmadik pedig, hogy nagyon sokszor az egyértelműen demokratikus, szervezett civil társadalom a városokra koncentrálódik. De mi van a városokon kívüli szervezetekkel? Magyarországon ezt a budapesti-vidéki szervezetek kontextusában szokták tárgyalni, kicsit elmosódó módon. Mi van a kicsi, helyi, apró szervezetekkel, amelyek nagyon összefonódnak a lokális politikával, sokszor különböző sapkákat vesznek fel a szereplők. Itt most olyan civil társadalmakról beszélhetünk, vagy mit gondoltok erről? És talán a negyedik, amit Rozi most említett, az, hogy mennyire van közel az államhoz az adott szervezet. Most

vajon az önmagukat civilnek tekintő GONGO-kat civilnek tekintjük-e, vagy sem.

Vajda Róza: Hát ugye mi annak tekintettük, de úgy tekintettük annak, hogy a kutatás keretein belül. Tehát én ezt az álláspontot nem is szándékozom különösebben megvédeni: nekünk a kutatás szempontjából ez volt előnyös. Emellett egyébként ennek azért van egy olyan, nemcsak a kutatásra szorítókozó, hanem strukturális oka is, hogy éppen emiatt az említett eleve korlátok közé szorítottság miatt a korábbi, 2010 előtti civil társadalom esetében is megvoltak az államtól való függésnek a különböző szintjei. Tehát az igaz, amit sokan megírtak, hogy itt radikálisan új jelenségeket látunk 2010 óta, de attól még a gyökerei ezeknek a jelenségeknek megtalálhatók a múltban. Tehát az, ahogyan ezek a kormányzatnak kedves és hasznos nőjogi vagy nem nőjogi, családjogi civil szervezetek – a nőjogiakat, azokat el lehet felejtetni – rendelkezésre állnak, nem teljesen előzmény nélküli. Nem mondom, hogy ugyanígy, korántsem ilyen formában volt ez tapasztalható a korábbi kormányzatok idején, változó formákat ölt ez a viszony. Most hogy mondjuk meg, hogy meddig civil, és mi kell ahhoz, hogy onnantól kezdve már azt mondjuk, hogy nem civil? Van ez a dolog. A másik a normatív dimenzió, amihez még hozzá akartam valamit fűzni: hogy fogalmi zavarhoz vezet, amikor azt próbáljuk megítélni, hogy valamelyik szerveződés elég civil-e, vagy elég ilyen-e, elég olyan-e. Ebből fakadnak az olyan jelzős szervezetek, mint az „uncivil civil” vagy a kormány nézőpontjából a „rossz” civil. A normatív definíciós kritérium ilyen zavaros helyzeteket teremtet.

Gerő Márton: Egy plusz kérdést azért hozzátennék Péter válasza előtt. Ezeknek a programoknak, amiken te dolgoztál, azért volt egy nagyon erős normatív civilképe. De szerinted mennyire fontos a civil társadalommal kapcsolatos vitákban, hogy a támogatók mit tartanak civil társadalomnak, és milyen normatív szempontokat hoznak be a támogatási programok, amelyek aztán ilyen módon egyre fontosabbá válnak egy közép-európai helyzetre?

Nizák Péter: Azt gondolom, hogy fontos, mert olyan típusú tevékenységekre, olyan típusú, hogy úgy mondjam, magatartásra lehet támogatást kapni, és nyilván azok a szervezetek kerülnek előtérbe, akik ebben a dimenzióban mozognak. De azért ez egy nagyon nehéz kérdés szerintem, mert ha valaki pályázott valamelyik európai uniós intézményhez, akkor tudja, hogy ott jogi forma alapján ítélik meg, ki pályázhat. Nagyon nehéz az, hogy most akkor egyálta-

lán ki pályázhat mondjuk ilyen típusú támogatásokra, ki nem. Attól függetlenül szerintem Magyarországon probléma, hogy normatív vagy leíró jellegű-e a civiltársadalom-képünk. Azért merem példaként említeni a Magyar Gárda mozgalmat, mert magyar bírósági döntés van ez ügyben. A Magyar Gárda mozgalom, alulról szerveződő, önkéntes, közcélokat megvalósítani akaró mozgalom, tehát minden rendben van vele, kivéve, hogy nem a demokratikus dimenzióban mozgott, hogy finom legyek. Tehát ez azért határterület, úgy tudunk viszonyulni hozzá, hogy ha a jogrendbe nem illeszkedő, akkor nyilván kizárják. Most is vannak határesetek, mert minek minősül például a Civil Összefogás Fórum meg a Békemenet? Formailag, hogy úgy mondjam, nem tudom azt mondani, hogy nem az, de hát valahogy mégis úgy érzem, hogy nem. Tehát ezek ilyen szerintem létező problémák. Én a fővárost és a vidéket azért nem érzem annyira különbözőnek, tehát nem ebben érzem a szakadékot. Óriási különbség van főváros és vidéki szervezeti lét között, ez kétségtelen, de szerintem a probléma az más szinten van meg. Tehát ha azt mondjuk, hogy a politikához való viszony az mind a két helyen működik, és hát azt is nagyon nehéz kiszűrni, hogy mikor van az a pont, amikor már totálisan politikai szatelliteszervezetként működik valaki, és egy az egyben pártpolitikai agendát képvisel. Ezt aztán vissza is lehet fordítani, mert akkor ő is mondhatja, hogy jó, én ezt mondom, de te meg azt mondod, tehát akkor te is valamilyen pártpolitikai agendát képviselsz. Tehát ez is egy nagyon nehezen megítélhető terület. Kétségtelenül most azt lehet látni, hogy az uralkodó hatalom mindent fel tud erősíteni. Például a Nagycsaládosok Országos Egyesülete most nagyon fut, nyilván azért, mert a téma, és amit képvisel, egyezik a kormányzat szándékaival. Más szervezetek, mint a Társaság a Szabadságjogokért, nem annyira. Ezt tartom még fontosnak, mert a kormányzat, az állam, a hatalom hozzáállása nagyban befolyásolja a civilekről való gondolkodást, főleg olyanokét, akik nem érdeklődnek a terület iránt. A civil társadalom, a civil szervezetek egyik fő funkciója a kontroll, az érdekérvényesítés. Nos, pont ezt próbálják szerintem akadályozni.

Azt tehát, hogy mit tartunk civil társadalomnak vagy civil szervezetnek, nagyban befolyásolja, hogy mennyire mondja azt akár a helyi önkormányzat is például vidéken, hogy ne szóljon bele az önkormányzat munkájába, mert az már nem civil tevékenység, gyűjtson bélyeget, meg sakkozzon, mert az a civil. Gyakorlatilag a lényeg veszik el. Még egy mondat: például az amerikai USAID, amit az új adminisztráció éppen maga alá gyűr, megszüntet, a klasszikus pluralista demokráciaképet és társadalomképet

képviselte. Az Európai Unió szerintem sokkal intézményközpontúbb meg bürokratikusabb intézmény, és ez, hogy az eredeti kérdésre válaszoljak, visszahat arra is, hogy milyen a civil társadalomról alkotott képünk.

Greskovits Béla: Most itt könnyű kapcsolódnom, mert Rozi is és Péter is nagyon a szívemből beszélt. Én úgy látom a definíciós vitát, hogy itt igazában véve van egy választás eklektikusabb és redukcionistaabb értelmezések között, és ez részben ízlés kérdése. Én a magam részéről inkább az eklektikus értelmezések felé hajlanék, éppen azért, mert kezdettől fogva egy átmeneti társadalomban egy eklektikus tágkeblű, nem szűkkeblű megfogalmazás nagyobb terület leírására tesz alkalmassá bennünket, mint egy redukcionista megfogalmazás. Hadd mondjak két példát.

A gyenge civil társadalom irodalma, ami domináns volt nagyon hosszú ideig, ezeket mind kizárta a civil társadalom köréből, sőt az informális kapcsolatokat az igazi civil társadalom kifejlődése akadályának tekintette, merthogy az emberek azért nem lépnek formális szerződéses kötelekekbe, mert az informális kapcsolatok akadályozzák őket.

Na most ebből jött aztán egy teljesen elhibázott hipotézis is, hogy de ez egy jó hír, mert ez azt jelenti, hogy a demokráciaellenes mozgalmak sem tudják a civil társadalmat mozgósítani. Hát ennek ugye látuk a példáit, mondjuk a polgári körök esetében. Tehát én erre azt mondanám, hogy a polgári körök, ami az egyik kutatási területem, ott pontosan az látszik, hogy eredetileg, amikor egy ilyen, már öntevékeny szakaszban voltak a polgári körök, akkor ezek pontosan ezekre a megörökölt informális kapcsolatokra építettek. Most a másik példa itt az egyházi nacionalista, jobboldali mozgalmak. Megint azt mondom, hogy én viszonylag befogadó lennék akkor is, hogyha ez eklektikus megközelítést jelent. Itt jelentős energiák szabadultak fel a szocializmus után a nemzet meg a vallási hovatartozás továbbgondolásában. Tehát itt megint csak arról van szó, hogy nemcsak a szerződéses, hanem a közösségi kapcsolatok is nagyon fontosak, amelyek részben érzelmi, egy társadalmi részvételi koncepcióhoz.

Na most ugye itt az ellenérv az lenne, hogy ezek kizáró, partikuláris mozgalmak. Tehát hogy az egyházaknak, a vallási mozgalmaknak és a nacionalista vagy nemzeti mozgalmaknak vannak kizáró aspektusai. Ez igaz. Ez egy empirikus kérdés, meg kell nézni, hogy ezek hogyan érvényesülnek. És akkor ugye a kérdésem az, hogy igen, de van nem kizáró mozgalom? Van nem kizáró civil társadalom? Nem arról van-e szó, hogy különböző elvek alapján, legalábbis részben, kitüntetést akasztunk egymás mel-

lére, ami egy mélyebb kérdéshez vezet. Van-e nyílt társadalom? És mik a határai – és ez egy empirikus és elméleti kérdés – a nyílt meg a zárt társadalomnak? Hogyan alakulhat az egyik át a másikba – vissza a ciklusügyhöz. Köszönöm.

Arapovics Mária: Köszönöm. Pont erre szerettem volna én is utalni, és ezért a nyelvi megfogalmazáshoz fordulnék, azaz hogy a „civil” már összetettebb jelentést hordoz, mint a ’90-es években. Hogyha megnézzük a jogszabályi változásokat, akkor most már a „civil szervezet” kifejezés a jogszabályokba neutrális fogalomként bekerült. Innentől jogszabályi alapon is egy eklektikus civil társadalomról beszélhetünk, aminek a bázisát jelenthetik ezek a szervezetek. A „civil szervezet” egy nagyon széles fogalmat takar. Napjainkra már az változott sajnos, hogy a civil az nem egyenlő azzal, hogy demokratikus. A civil nem biztos, hogy egyenlő azzal, hogy autonóm. A fogalom tág lett, többletjelentése van, eltérő, ki mit gondol mögé. Közösségfejlesztőként nem gondolkodhatunk máshogy, mint úgy, hogy a civil társadalom nem egy homogén világ, hanem sokféle értékrenddel, sokféle formával rendelkezik, amiben egyszerre benne vannak a mozgalmak, benne van a spontaneitás és benne van a szervezettség, aminek jogi keretei vannak. A jogi keretek mögött ott vannak a különböző támogatási formák is. A támogatások már rögtön strukturálják is ezeket a szervezeteket, ezek mentén át is politizálódhatnak a szervezetek. Ez egy örök vita, hogy hol van a határ a politika és a civil szervezetek közt, ugyanakkor nekünk befogadó módon kell gondolkodnunk. Képesek vagyunk-e befogadó módon gondolkodni? Közösségfejlesztőként amikor egy közösséggel találkozunk, nekünk el kell fogadni, hogy adott közösségben milyen értékrend van, és nem kérdőjelezhetjük meg azt az identitást, amivel egy közösség rendelkezik. Az, hogy hagyományörző vagy konzervatív, az nekem nem jelent se pozitív, se negatív, sőt azt kell mondanom, inkább pozitív, ha van egy meghatározó identitás, mert legalább valami mentén szerveződnek az emberek. És nem biztos, hogy kell nekünk külön ideológiát a fejlesztés mögé tenni, mert akkor lehet, hogy kirekesztők leszünk mi magunk is. Fontos, hogy sose legyünk kirekesztők, és vegyük észre, hogyha úgy gondolkozunk. Mások a modern városi nagy közösségek, és mások a kisebb települési közösségek. Kis-településeken lehet, hogy a vallások mentén erősebb közösségek jöttek létre, és ez szervező erőt és identitást jelent. Lehet, hogy kapnak erről az oldalról megerősítést, ami segít az elmagányosodás ellen. Alapvető, hogy ne legyenek elmagányosodottak az emberek, és valahová tartozzanak, és formálódjanak.

Hogy a közösség mögé milyen értéktartalmat tudunk tenni, az egy másik kérdés. Ebben már kulcsfontosságúak lehetnek a támogatási formák. Ebben nyilván már megjelennek a politikai törésvonalak. De a politikai törésvonalakon túl kellene gondolkodnunk, és azon túl is, hogy most jobb- vagy baloldal, hogy hagyományos vagy modern, lokális vagy globális a gondolkodásmód. És mindig meghatározó, hogy miket értünk ezek mögött a szavak mögött. Ezért szeretem, hogyha magyar nyelven és érthetően fogalmazunk meg mindent. Például egy nagy projekteknek vezetője voltam, gyűlöltem a társadalmasítás szót, mert ezzel aztán semmit nem mondtunk a helyi közösségeknek. Egyértelműbb volt, ha közösségi részvételt mondtunk. Hasznosabb, ha egyértelműen beszélünk, érthető módon kifejtjük, hogy sokszor nem másról van szó, mint arról, hogy te tudjál dönteni a saját életedről. De akkor mondjuk ezt.

Támogassuk azt, hogy legyenek keretek, hogy erősödjének a közösségek, hálózatok. Lehet, hogy sokszor nincsenek tényleges törésvonalak a hagyományos vallási közösségek és a nyitott városi közösségek közt. Hogyha a demokratikus értékek megvannak ezekben a közösségekben, akkor a demokrácia lehet a közös pont. Elengedhetetlen azt keresni, ami a közös nevezőt jelenti, és nem azt, ami elválaszt bennünket. Például egy nagycsaládos közösségre közösségként érdemes gondolni. Nem jobb- vagy baloldali megközelítéssel. Előfordult egy kutatás keretében, hogy inkább kormányközeli besorolást kaptak ezek a szervezetek. Akkor eszembe jutott, hogy én magam is egy nagycsaládos helyi közösség alapító tagja vagyok. Más kérdés, hogy ma már nem veszek részt a munkában, nemcsak azért, mert felnőttek a gyerekeim, hanem azért is, mert enyhén kirekesztő érzést váltott ki, hogy a vallási fókusz erőteljesen bekerült a közösségbe, amivel én nem tudtam azonosulni. Ez egy személyes példa, de nem biztos, hogy minden szervezet így működik, mert ettől még vannak olyan nagycsaládos közösségek, ahol nem ez az értékfókusz. És abban a pillanatban, amikor mi magunk is elkezdünk stigmatizálni ezekkel a szavakkal, lehet, hogy mást gondol más mögötte. Amikor egy nagy országos közösségfejlesztő projekt keretében módszertant próbáltunk átadni, tapasztaltuk, hogy eltérően értelmezik a közösség és a közösségfejlesztés fogalmát. Kollégáimmal az országon belül olyan sokat utaztunk, mintha kétszer körbejártuk volna az Egyenlítőt, ekkor sok és sokféle közösséggel találkoztunk. Olyan nagy passzivitást érzékelünk Magyarországon, amitől elkezdtünk másként gondolkodni: nem a jobb és bal, hagyományos és új értékrend szerint, hanem aszerint, hogy akkor mivel

tudjuk megtartani egymást, és mi segíti azt, hogy ne magányosodjanak el az emberek egy településen, és hogyan tudnak egymáshoz kapcsolódni. Talán ezek mentén lehet szerveződni, fontos, hogy befogadók maradjunk, és a gondolkodásunk nyitott legyen.

Gerő Márton: Egy kérdés jutott ezzel kapcsolatban eszembe, hogy ezért az egyik kérdés sokszor a civil társadalom kutatásában, az András munkájában is az, hogyan kapcsolódik össze a civil társadalom és a demokrácia. Ugye a civil társadalomtól azt várjuk, hogy a demokráciának valamilyen alapját jelentse, és mintha nem is az lenne a kérdés, hogy pontosan milyen tevékenységet végez egy szervezet, vagy pontosan milyen értékrendje van, hanem mintha az lenne az elképzelés, hogy olyankor lehet demokrácia, ha a civil társadalom – most nem a jogi, hanem a politikai filozófiai értelemben vett – emberi jogi, univerzális értékrend mentén szerveződik. Miután ez a fő kérdés, hogy ilyen vagy olyan civil társadalmakat, egyáltalán nem biztos, hogy egyet, hanem többet látunk-e egy országban, és hogy mit gondoltok, hogy egyáltalán volt-e bármilyen esélye ennek a dolognak az elmúlt 40 évben. És hogyan változott meg talán ebből a szempontból szerkezetileg ez a magyarországi civil társadalom?

Vajda Róza: Én csak egy kicsit akartam reagálni erre a morál vagy a tartalom kérdésre. Tehát például a nagycsaládosok kapcsán nemcsak az a kérdés, hogy hogyan változott meg az ő hozzáállásuk, hanem az is, hogy a kormány stratégiai partnereként külön költségvetési sora van az egyesületüknek. Ott aztán olyan direkt a támogatás, és annyira távol esik minden korábbi pályázati formától, hogy az igazán szembeötlő, tehát tényleg alapvetően megváltozott a viszony az állammal. Mi itt most nagyon különböző célokból és eltérő minőségben definiáljuk a civil társadalmat, és szerintem az teljesen érthető, hogy egy pénzosztó szervezet másképp fogja meghatározni a civilek körét, mint egy kutató, ráadásul az utóbbi esetében még az adott kutatás is befolyásolja ennek kritériumait. Én az inkluzív fogalom mellett érveltem az adott esetben, ami viszont más szempontból problémás: régóta toposz, amióta csak tart ez a folyamat, a beszűkülő civil társadalom, a szűkülő tér fogalma. Kérdés, hogy akkor ezzel mit kezdünk. Most mondjuk azt, hogy a jó hír, hogy nem is szűkül, csak átalakul?

Végül is ezen könnyű segíteni, lehet ráaggatni minősítő jelzőket. Bár az csak fellazítja a fogalmat, és nem segít a definíciós kérdésben, de lehet azt mondani, hogy „demokratikus civil társadalom”. Végül is vannak megoldások.

Gerő Márton: Igen, az a kérdés, hogy volt-e esélye annak, hogy a civil társadalom Magyarországon plúris, emberi jogi alapon szerveződjön.

Vajda Róza: Ugye azt szokták felhozni, van ez a masszív kritika még a korábbi civiltársadalom-elméletekkel kapcsolatban is, hogy mindez nyugati import tartalmilag és már magára a fogalomra nézve is. Itt jön vissza a normatív dimenzió, vagyis inkább a struktúráról van szó: most lamentálhatunk ilyeneken, hogy idegen konstrukció, de aminek az elvesztése fáj, tehát a mobilizáció stb., az nagyon is valóságos és a sajátunk volt. Vagy amiről tudjuk a gyakorlatból, hogy mennyire hiányzik, a reprezentáció vagy éppen a demokratikus működés: ezek nem ránk erőltetett sémák, hanem a politikai folyamatból fakadó igények. Ez a gond a civil társadalom fogalmát eleve egy neoliberális terméknek tekintő bírálatokkal. Másrészt az a gondolat, hogy tőlünk idegen dologról van szó, több forrásból is jöhet, itt összemosódnak a bal- és jobboldali bírálatok. Ráadásul ha megnézzük mondjuk a progresszív, baloldali érvrendszereket, azok ugyanolyan nyugati importok, és akkor mi van?

Greskovits Béla: Elnézést az egyszerűsítésért, de körülbelül azt mondanám, hogy van kétfajta nagy betegsége a demokraciának. Mind a kettőnek nagy irodalma van. Az egyik, amit úgy hívnak, hogy a demokrácia kiüresedése, a másik meg az autokratikus visszaesés. A demokrácia kiüresedése az állampolgároknak a tömeges viselkedéséhez kapcsolódik. Lényegében arról szól, hogy csökken a részvétel a választásokon, a civil társadalmi szervezetekben, a pártok tagságában, illetőleg a pártlojalitásban. Tehát itt lényegében az intézmények fennmaradnak, de üres épületekké válnak, tehát lényegében a politikai elitek uralkodnak egy teljesen kiürült politikai intézményrendszer felett. Na most az autokratizáció más olyan szempontból, hogy ez a politikai elitek viselkedéséhez köthető, antidemokratikus intézményi reformok, jogi reformok zajlanak le, a fékek és ellen-súlyok kiiktatása. Tehát az intézmények formálódnak át, és elveszítik a demokratikus jellegüket. Na most, ami a kérdést izgalmassá teszi, hogy a kiüresedés meg az autokratizáció többféle formában kombinálódhat. Tehát nem feltétlenül az a helyzet, hogy az autokratizáció az kiüresedést követ, vagy megfordítva. Tehát hogy itt tulajdonképpen vannak a boldog esetek, amikor aktív polgárok intézményileg fejtett és fennmaradó demokraciáiról beszélhetünk, vannak a reménytelen helyzetek, ami egy passzív autokráciát jelent, aztán vannak a legizgalmasabb aszimmetrikus kombinációk, ahol ugye az autokrá-

cia aktív polgárok tevékenységén keresztül kerül hatalomra, és van a másik ilyen aszimmetrikus helyzet, ahol tulajdonképpen fennáll a demokrácia, a polgárok teljesen passzívak. Na most, hogyha Kelet-Európát megnézzük, a kelet-európai országokban az összes kombináció előfordult különböző szakaszokban. És itt megint csak lehet arról beszélni, hogy van egyfajta ciklikus kapcsolat, vannak fázisok, és ezeket érdemes empirikusan kutatni.

Nizák Péter: Köszönöm. Viccelődhetnék is, hogy végül is demokraciafelfogásban is nagyon különböző dolgok vannak, tehát nem kell feltétlenül a liberális demokráciában gondolkodni. Illetve hát a másik, hogy szerintem, amit nem hoztunk elő, és a gyakorlatból előhoznám, hogy mondjuk a civil társadalmon vagy mondjuk inkább civil szektoron belül is nagyon érezhető a politikai megosztottság. Ez elég drámai, mert emlékszem, hogy például arról voltak viták korábban, hogy mennyire erős a civil szektor, civil öntudat meg identitás, segítsük egymást. És hát azért föltenném azt a kérdést, hogy mi az erősebb identitás egy normál magyar állampolgárban: a politikai hovatartozás vagy a civil társadalomhoz való tartozás kérdése? Most tényleg csak sarkítok, mert tudjuk, hogy az egyik fő politikai törésvonal Magyarországon az, hogy kormánypárti szavazó-e valaki, vagy sem. Tehát például annak a megítélése, hogy a COVID alatt ingyenessé tett parkolás miatt vannak-e parkolóhelyek, mi szerint dől el? Nincsenek, de én úgy látom, hogy vannak akkor is, ha ez tény-szerűen nem igaz.

A magyar civil társadalomról szerintem meg azt érdemes elmondani, hogy azért vannak más funkciói is, mint amiről eddig beszéltünk, például a szolgáltató szerep. Tényleg civil dolgokra gondolok, tehát nem az álnonprofit szervezetekre, amelyek például a szolgáltató szerepben nagyon erősen jelentek meg a '90-es, 2000-es években. Tehát arra gondolok, amikor összeállnak civilek, és alternatív családsegítőket csinálnak. Most ez a szerep is, főleg az önkormányzati törvény szigorításával, kezd visszaszorulni. A másik, hogy ha végignézzük az immár 35 éves rendszerváltásról a történetet, civil társadalmi mérföldkövek azért voltak, tehát tudnék mondani, bár kétségtelenül, ha azt is ide vesszük, akkor legnagyobb talán a polgári körök szóltak Magyarországon.

Kérdés, hogy mennyire választjuk szét a politikai és civil dimenziót, mert akkor ugye jelen állapotban is lehet találni biztató megmozdulásokat, illetve hát akkor ide tartozik maga a Momentum meg a Milla, és még sorolhatnám. Voltak tehát látványos civil si-

kerek, és szerintem most, hogy mondjam, azért túlpesszimistának sem kell lenni. Egyszerűen nem az a központi szervező elem, inkább politikadominált gondolkodású most a közélet. Ezt a különböző kutatásokból is tudjuk, a magyar demokrácia, mármint a rendszerváltás óta, mindig is képviselődemokrácia-dominált volt, tehát ilyen értelemben problematikus. Úgyhogy ennyit tennék hozzá. A másik dolog, hogy hihetetlen nehéz mérni, hogy most erős, nem erős, jó, nem jó. Nézegettem a héten mindenféle indexeket. Sokkal okosabbak nem leszünk egyébként tőlük. Magyarország a 2000-es évek közepéig életanuló volt ilyen szempontból, minden indexben egész jól állt, bár az érdekérvényesítés gyengébbnek minősült. 2010-től pedig minden általam hozzáférhető indexből drámai hanyatlás olvasható ki. Köszönöm.

Arapovics Mária: Pont ezt akartam én is hozzátenni, a szolgáltatói szerepet, eddig nem beszéltünk a civil társadalom szerepeiről, a mentén is, hogy mennyire formalizálódott vagy nem formalizálódott egy-egy szervezet.

Érzékeljük azt is, hogy azokban akik felvállalták a szolgáltatói szerepeket, a sokféle adminisztratív intézkedés miatt kialakult egyfajta kiábrándultság és fásultság is. A sokféle adminisztratív megfelelés azért kifárasztja azokat a tenni akarókat, akik lehet, hogy ténylegesen csupán segíteni szeretnének a rászorulókon, és nem mindig tudják ezt megtenni. Akár szektorálisan is megnézhetjük az oktatási, az egészségügyi, a szociális és egyéb területeket. Miközben lehet, hogy valaki csak tenni szeretné a dolgát, mára mégis minden átpolitizálódott, ez nagyon fárasztó. Ma elhangzott ez a 23:58-kor beadott törvényjavaslat. Őszintén szólva emiatt a tegnapi napomat mereven végigültem, és nem bírtam gondolataimban összeszedni magamat a mai napra. Ugye azért nem titok, hogy egy kerekasztal előtt készülünk valamiféle kérdésekkel, de nem bírtam elővenni ezeket a civil társadalomra vonatkozó kérdéseket. Úgy érzem, hogy érvényüket veszítették a kérdések, és nem tudom ezt mással kifejezni, mint azzal, hogy feketében jöttem. De azért valami lázadás még van bennem, ennek jeléül föltettem egy piros sálát. Néha a hallgatóság körében is érzem az elkeseredettséget, és azt gondolom, hogy ha a fiatalok elkeseredettek, annál nincs rosszabb, és azért mégis valami opti-

mizmust kell folyamatosan képviselnünk. Ezt jelzi a piros sál.

Alapvetően megoldásokat kereső emberként azt gondolom, hogy akkor keresnünk kell a kiutat, és azért a civil szektor mindig kereste a kiutat is. Nagyon sokféle túlélési technika kialakult, és így nézhetjük az intézkedéseknek a jó oldalát is: hogy hogyan lett önszerveződő a szektor, és hogyan erősödtek meg a társadalmi mozgalmak. Említettem ezt a kiábrándultságot a szervezett keretből, ugyanakkor Magyarországon most a mozgalmi jelleg nagyon megerősödött, és szívesen csatlakozunk mozgalmakhoz, amit segít már a digitális tér is, ahol az üzenetek gyorsan terjednek. Lehet, hogy miközben jelen vannak az adminisztratív és jogi korlátok, más irányban tevékenykednek a korábban aktív emberek, vagy akik már nagyon megfáradtak, azok helyett lehet, hogy vannak fiatalok, akik új ötletekkel és közösségi finanszírozásokkal és egész más megoldásokat keresve lépnek. Lényeges, hogy ezt a fajta aktivizmust fenntartsuk, miközben tudjuk, hogy egy neofeudális közegben vagyunk, ahol a passzív paternalizmuson kell túllépni, és ezen át kell segíteni a társainkat meg egymást is. Azt érezzük, hogy Kelet-Európában és Magyarországon is van egy elmozdulás, egy kilépés, és itt lehet, hogy új típusú szerveződéseknek kell megjelenni, mint amik már meg is jelentek, és egy kicsit hátunk mögé tenni a régi törésvonalakat, és új szerveződések létrehozni. Ezt tartom most a legfontosabbnak.

JEGYZETEK

1. Jean L. COHEN – Andrew ARATO: *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Mass. – London, The MIT Press, 1992.
2. A Tanárképző Főiskolai Kar, amely később beolvadt a Pedagógia és Pszichológia Karba
3. Governmental Non-Governmental Organization, azaz kormányzat által létrehozott nem kormányzati szervezet.
4. A vita a *Politikatudományi Szemle* 2009/3. és 2010/1–2. számában zajlott.
5. *Támogatás és támadás. Női civil szervezetek az illiberális demokráciában*, szerk. FEJŐS Anna – SZIKRA Dorotty, Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020.